

УДК 130.2:172.4

Артеменко А. П., Артеменко Я. І., Попова Н. В.
Харківський національний університет внутрішніх справ
Харківський національний фармацевтичний університет
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

РИТОРИЧНІ СТРАТЕГЕМИ В ДИСКУРСІ ІДЕНТИЧНОСТІ

Стаття присвячена вивченню сучасної риторики, яка дозволяє не лише впливати на людину, переконуючи її, але і є способом формування та існування ідентичності (позитивно сприйнятому комплексу ідей, за допомогою яких суб'єкт засвідчує себе). Відсутність у вітчизняних дослідженнях з філософії та риторики адекватного понятійного апарату спонукала авторів до розробки й осмислення нових категорій: риторична стратегема, риторична диверсія, риторичний гамбіт. Впровадження цих нових понять до наукового обігу – перша спроба за допомогою риторики з'ясувати механізми конструювання і трансформації ідентичності.

Ключові слова: ідентичність, риторичні стратеги, риторичні диверсії.

Статья посвящена изучению современной риторики, которая позволяет не только воздействовать на человека, убеждая его, но и становится способом формирования и существования идентичности как комплекса идей, посредством которых субъект удостоверяет себя. Отсутствие в отечественных исследованиях по философии и риторике адекватного понятийного аппарата побудило авторов к разработке и осмыслению новых категорий: риторическая стратегема, риторическая диверсия, риторический гамбит. Введение этих понятий в научный оборот – первая попытка посредством риторики прояснить механизмы конструирования и трансформации идентичности.

Ключевые слова: идентичность, риторические стратеги, риторические диверсии.

The article is dedicated to the study of modern rhetoric. Rhetoric makes possible not only to affect a person by persuading but also becomes a method of forming and existence of identity as a complex of ideas, by means of which an individual certifies himself. The absence in native philosophical and rhetorical researches of adequate concept set has induced authors to develop and comprehend the new categories. They contain such categories as rhetorical strategy, rhetorical diversion, rhetorical gambit. The introduction of these concepts into the scientific circulation is a first attempt to make clear the mechanisms of constructing and transformation of identity by means of rhetoric.

Keywords: identity, rhetorical strategists, rhetorical diversions.

Характерною особливістю *актуальних* гуманітарних досліджень початку ХХІ століття є зростання інтересу до проблеми ідентичності. Сьогодні під ідентичністю переважно мається на увазі результат *наративізації самототожності* (П. Рікер). В цій якості ідентичність можна ухопити лише опосередковано – в різного роду повідомленнях суб'єкта «про себе» та «від себе». Стрімка динаміка життя та його економізація вимагає від людини зосередження на інструментальних навичках самоствердження. Своє «Я» сучасна людина позиціонує не через онтологічне включення у світ (хто я?), а, як вважав Г. Тернборн, через його захоплення (чим я займаюсь, які мої цілі і як я можу їх досягнути?). І, оскільки формування, проявлення та трансформації ідентичності розгортаються в глобально інформатизованому символічному просторі, дохідливість та переконливість авторських посилів часто заступає місце їх істинності та змістовності. Риторика, таким чином перестає бути мистецтвом красномовства чи наукою про таке мистецтво. Вона поступово перетворюється на спосіб існування ідентичності, яка *промовляє себе-для-Іншого*.

На рівні колективної *ми-ідентичності* [* 1] також відбуваються схожі процеси. Руйнація гомогенності регіональних культур, так само як і принципова неможливість збереження однорідності глобальної культури, актуалізує проблему єдності різноманіття в ситуації діалогу-суперечки. Утворення *ми-ідентичності* навколо конвенціонального символічного «ядра», що є квінтесенцією колективної історії, знімає питання про достовірність фактичного підґрунтя єдності. Важливим аспектом існування такої ідентичності постає техніка оповіді та промови, здатної не тільки донести ідею єдності до інших, але й переконати в її дієвості та вагомості. Бути для *ми-ідентичності* означає вволікати у коло свого символічного впливу якомога більше

Інших, і або перетворювати їх на *Своїх*, або для відбиття межі *своїї* території остаточно маркувати у якості *Чужинців*.

Усвідомлення можливості впливати та принциповим образом контролювати культурні та соціальні зміни змушує поставитись до риторичних практик ідентичності як до інструменту соціального впливу. Такий прагматичний підхід до розуміння ідентичності надав особливої актуальності дослідженню проблем вербально-знакових стратегій та технік, які «створюють» та позиціонують ідентичності.

Ще одним значущим моментом актуальності проблеми дискурсу ідентичності як риторично орієнтованої стратегії є її недостатня розробленість. І, в той час як сам концепт ідентичності всебічно аналізується у вітчизняних гуманітарних дослідженнях, українська наука про риторику здебільшого обмежується описами прийомів красномовства, ігноруючи соціальний, антропологічний, екзистенціальний та герменевтичний аспекти проблеми. Звідси випливає і недосконалість поняттєвого апарату вітчизняної науки про риторику, що вимушена вдаватися до мовних калькувань та необгрунтованих запозичень.

Необхідність заявленого дослідження відповідає не тільки кон'юнктурній ситуації сучасного суспільства і наукового співтовариства, але й співзвучна одвічному прагненню філософії адекватно пізнати людину, зрозуміти себе і/через Іншого. Адже у сучасному світі нам все частіше доводиться стикатись з стрімкими змінами комунікаційної, мовної, ментальної ситуації. Екстремальна швидкість розповсюдження інформації висуває до учасників комунікації принципово нові вимоги. Серед таких вимог не останніми виступають вміння миттєво приймати рішення, ємно та адекватно висловлювати власну думку, переконливо здійснювати захист своєї позиції, знаходити для неї підтримку та розуміння. Такі практичні навички мають широкий спектр наслідків – від екзистенціальних та моральних до правових, політичних, економічних і, навіть, екологічних. Крім того, ситуація діалогу-суперечки (спору) – це завжди «агресивне» середовище, в якому кожен може зіткнутися із волею кожного, оформленою у вигляді звернення, заклику, декларації прав, пропозиції. Тому важливим завданням для будь-якої ідентичності (як індивідуальної, так і колективної) є не тільки технічне відпрацювання риторичних конструкцій і стратегем, але й вміння виявляти і протистояти риторичним диверсіям, дотримуючись мовних етико-психологічних правил поведінки.

Ідея мовного штучного походження ідентичності настільки укорінилась у сучасній дослідницькій літературі, що сприймається як аксіоматичне положення. Історично склалося, що концепція авторської природи ідентичності належить традиції німецького романтизму XIX століття (Ф.В. Шеллінг, Ф. Шиллер, а особливо – І.В. Гете), який започаткував і обгрунтував ідею формування і пропаганди загальногерманського національного духу. Проблемі конструювання ідентичності як розгортання тези М. Фуко про тотальність державного контролю (від освіти до тюрем) в теоретичному плані відбулось роботах Б. Андерсона, Е. Гобсбаума, С. Холла, М. Гроха, які обгрунтували штучне утворення колективної ідентичності, її «конструювання» та «переформатування» в залежності від потреб сьогодення.

Своєрідною проекцією пошуків коріння і природи сучасних моделей ідентичності в соціальної філософії XX-XXI століття культури можна вважати дослідження проблем У. Бек, С. Гантінгтон, Е. Гіденс, А. Неклеса, П. Рікера, Р. Шпорлюка. Саме криза класичної моделі ідентичності як визначеної та сталої єдності призвела до появи нового концепту. Сукупність різних (культурної, національної чи релігійної) ідентичностей була визначена С. Гантінгтоном як *цивілізаційна*. Цивілізаційна ідентичність як універсальна форма, своєрідна матриця, що узагальнює прояви протиріч, була прийнята у 90-х роках XX століття в якості базового поняття для проведення соціокультурного аналізу світових трансформаційних процесів.

Ідея єдності цивілізаційної ідентичності стимулювала звернення до проблем відмінності, що, у свою чергу, призвело поворот дослідницького інтересу у бік національної ідентичності та природи націоналізму, що позиціонує себе як ідеологія відмінності (Дж. Армстронг, Е. Сміт, Е. Гелнер, К. Дойч), мультикультуралізму (Ч. Тейлор, Н. Глейзер, А. Шлезінгер, Е. Шилз), гібридизації культур (Р. Грілло, Я. Пітерзе, Р. Робертсон, Е. Саїд). Зрештою на початку 2000-х років дослідники проблеми ідентичності дійшли висновку, що будь-яка форма ідентичності є конструктом, що моделюється згідно з потребою часу і, відповідно, можуть позиціонувати себе у якості автономних ціннісних систем, що конкурують.

Таким чином, можна побачити, що обертання диспутів про ідентичність навколо питань універсалізації/зіткнення інтересів «уявних спільнот» (Б. Андерсон), побуджає вивести

дослідження на рівень аналізу стратегій, технології та практик, що застосовуються для виокремлення, проголошення та захисту в ситуації мовного змагання.

В літературі з риторики та ораторського мистецтва накопичено певний досвід, що може стати в нагоді для розв'язання задач цієї статті. З особливою вдячністю слід відзначити праці Г.Г. Хазагерова, а також книги з загальної риторики А.А. Волкова, Е.Н. Зарецької, К. Бредемайера, з мистецтва спору праці С. Поварніна, В.А. Винокура. Як вже було зауважено, в даних роботах розглянуті лише загальні аспекти риторики. Але виявлення нового проблемного поля в самій риторичності (в зв'язку з проблемою ідентичності) актуалізує необхідність подальших досліджень у цій галузі.

Основною *ціллю* даної роботи є осмислення риторичних стратегем та вивчення впливу риторичних моделей і засобів на конструювання і трансформації ідентичності.

Досягнення поставлених цілей реалізується в процесі розв'язання наступних *задач*:

- опрацювання нових понять «риторичні стратегем», «риторичні диверсії», «риторичний гамбіт», «риторичні лабеті», «риторичні сліпи» і введення їх в науковий обіг;
- дослідити особливості застосування «риторичних стратегем» і «диверсій»;
- з'ясувати можливості та особливості риторичних засобів впливу на конструювання і трансформації ідентичності.

Запропонований концептуальний підхід до проблеми осягнення проблеми конструювання ідентичності за допомогою «риторичних стратегем» і «риторичних диверсій» в парадигмальному аспекті дає можливість опрацювання нових комунікативних стратегій в умовах «конфлікту інтерпретацій».

У дослідницькій літературі останніх років ідентичність інтерпретується як позитивне сприйняття комплексу ідей, через які суб'єкт визначає себе [5, с. 57]. Такий комплекс ідей може утворюватись із різноманітних складових: культурних і соціальних цінностей, елементів традицій і новацій, локальних особливостей і глобальних спільностей. Набір складових може змінюватись, але більш важливим є питання щодо походження цього комплексу: чи це стихійний процес, чи спрямоване, навіть, авторське/мовне конструювання?

Концепція народження мовної, авторської моделі колективної ідентичності як конструкта є стрижнем робіт доволі широкого кола дослідників, серед яких С. Хантінгтон, Б. Андерсон, Е. Гобсбаум, Р. Шпорлюк. Так, за С. Хантінгтоном, питання ідентичності є ключовим в умовах демократії, але «народ не може вирішити, хто він такий, поки за нього хтось це не вирішить» [10, с. 179]. В той же час, Б. Андерсон відніс колективну ідентичність до «уявлених спільнот», «винаходу націй там, де їх немає». Винахід цих спільнот має вербальну форму і ґрунтується на широкому арсеналі риторичних конструкцій, які спрямовані на пояснення, переконання, формування сприйняття реальності в особливий спосіб.

Сучасні моделі ідентичності складнішають, оскільки носій ідентичності прагне ділити з іншими глобальні цінності та стилі життя, що вмонтовані в ширші «шафти». Отже, будь-яке сучасне суспільство, що знаходиться у стані чергової соціально-політичної трансформації, переживає керований процес формування колективної ідентичності через «винаходження традицій», «культивацію чуття національної ідентичності», або акультурацію чи контркультурацію. В умовах глобалізації конструювання ідентичності відбувається за принципом наративної ідентичності (за визначенням П. Рікера), яка мінлива в просторі і часі. Ідентичності в цьому значенні не містить у собі жодного твердження, яке б стосувалось так званого незмінного ядра особи, а є артикуляцією особистої ідентичності в темпоральному вимірі людського існування [8, с. 139]. Наративна ідентичність підсилює і прояснює значення культурно-соціальної функції, ролі в суспільстві, формує образ дієвця, тим самим закладаючи певний механізм реакції на оточення і алгоритм поведінки.

З огляду на це можна підтримати тезу про штучне мовне утворення колективної ідентичності, її «конструювання» та «переформатування» в залежності від потреб сьогодення. Щодо авторства, то ситуація постмодерну взагалі передбачає «смерть автора», «розпорошення суб'єкту», «не важливість того, хто сказав». Залишається єдине – технологія створення колективної ідентичності як безособовий, суто інструментальний процес, який значною мірою залежить від риторичних прийомів і методів, що спрямовані на переконання.

Мовні засоби необхідні для переконання надаються риторикою, яка і розробляє технологію «зовнішніх ефектів». Так, наприклад, «агітація» і «пропаганда» застосовує насильницьке нав'язування думки під виглядом корисних відомостей: країни-члени НАТО

мають високий рівень життя, а тому вступ до НАТО призведе до підвищення рівня життя в нашій країні. Хоча зворотна кореляція цих двох тез відсутня, але «зовнішній ефект» переконливості цієї інформації має вплив.

Колективна ідентичність постає як результат впливу соціальних та інформаційних технологій на образ сьогоденного суспільства, що ґрунтуються на риторичному механізмі переконання. Медіа-ландшафт змінює соціальне життя, національні інституції, форми і наповнення культури. Символічний, в тому числі і мовний ряд, що створюється засобами мас-медіа, відображає соціальні, політичні, культурні цінності, які культивуються у суспільстві, що, у свою чергу, визначає колективну ідентичність. Змістовне наповнення символічного ряду конструюється засобами масової культури. Цей процес був проаналізований наприкінці в середині ХХ століття Р. Бартом в книзі «Міфології». Штучний знак, який може навіть суперечити історичній достовірності, як зачіска римлянина в кіно чи піт на чолі, формує сприйняття (за Р. Бартом, «миттєве переживання») дійсності, «привласнюючи ім'я «природного»» [1, с. 75]. Але нас цікавить не дотримання відповідності деталей історичної епохи, а певний ефект переконання, *cheap trick*, який сприяє певному очікуваному сприйняттю інформації, що повідомляється. Якщо скористатися термінологією Р. Барта, то медіа-ландшафт подає світ як сукупність «знакових фактів», яка об'єднана заздалегідь визначеним сенсом.

Невербальний знак слугує для створення певного психологічного фону, звички приймати соціальну реальність за запропонованою системою пояснення вербальних і невербальних знаків. Всі помітні відхилення «психологічного фону», що здатні трансформувати модель ідентичності фіксуються мовою. Словник будь-якої мови є повним «каталогом» феноменів доступних сприйняттю цієї культури.

Зміна лексики призводить до зміни «нашого світу» і навпаки: мовні засоби створюють «можливий» або «прийнятний новий світ», який, у свою чергу, модифікує ідентичність людини. «Технологічні складності» формування ідентичності пов'язані з тим, що робляться спроби трансляції глобальної культури сучасного світу і глобального суспільства за допомогою мовних, риторичних моделей. Принципове призначення цих моделей зняти головне протиріччя глобальної і локальної культури, відкритості і самоізоляції культурних світів. Але без спеціального «механізму переконання», який здатен не вирішати, а приховати, зладити ці гострі і принципово нездоланні протиріччя. Штучні ідеологічні конструкції, що виникали в останні двадцять років, так намагались приховати конфлікт ідентичностей, який виникав в багатьох Західних і Східних суспільствах. В наукових дискусіях це проявилось у широкому спектрі концепцій щодо конфлікту цивілізацій, соціально-політичного транзиту суспільства, мультикультуралізму і повернення до проблем національного суспільства і держави, постколоніалізму і глобалізації. Вирішення проблем «технологічних складностей» формування ідентичності значною мірою було побудовано на риторичних конструкціях переконання.

Риторичні прийоми завжди мають обоюдне значення для того, хто говорить, і для того, кому адресовано повідомлення. З одного боку, вони дозволяють досягти перемоги в спорі (є необхідним елементом переконання або навіювання), а з іншого – формують [* 2] образ автора повідомлення та задають нормативні принципи ведення діалогу, допомагають винаходженню прийомів для захисту та контратаки.

Риторичний канон як система подачі інформації відповідає завданню не тільки простої трансляції, а й побудові тексту і його промові з метою переконання і примушення до певного розуміння предмету обговорення. Класичний риторичний канон має п'ять етапів: інтенція – винахід, диспозиція – розташування відповідного матеріалу, елокуція – прикрашання, меморіо – запам'ятання, акція – промова. Цей канон ґрунтується на принципових схемах Аристотеля (етос, пафос, логос) та Квінтіліана (винайдення, розташування, виконання). Якщо друга схема доречна для методики промови, демонстрації авторства, то перша призначена для суспільного впливу, прояснення смислів. Схема Аристотеля в елліністичну добу активно використовувалась інститутом логографів – фахівців, які створювали тексти на замовлення і які симулювали мовну практику замовника. Такий витвір мав суто практичне призначення – промову в суді чи народному зібранні, що мала б створити вплив на слухача і вирішити спір на користь промовця. Таким чином, логограф створював певний сценарій, модель мовної дії, яка мала сконструювати бажану психологічну і, врешті, соціальну реальність. Фактично конструювання ідентичності нагадує роботу логографа, який використовує риторичні технології для побудови соціальної реальності.

Використання риторичної конструкції для активного, наступального ведення дискусії, спору, метою якого є нав'язування власного погляду і переконань, що в свою чергу змушують до наслідування певної моделі соціальної поведінки, ми пропонуємо визначити як *риторичну стратегему*.

Риторична стратегема – це система наступальних комунікативних прийомів, які змушують нас потрапляти до «лабіринту віддзеркалень» думки Іншого з метою «уловити» та попередити його наступні кроки. Оскільки ми завідомо ставимось до Іншого як до Чужинця, то у своїй риторичній практиці ми створюємо пастки, вербальні форми, так би мовити, зрозумілі Чужинцеві. Разом з тим, ця уявна зрозумілість може маскувати наші справжні мотиви щодо діалогу.

Риторична стратегема, яка ґрунтується на використанні класичних риторичних конструкцій, задля покращення ефективності переконання може вдаватись маніпулювання фактами і аргументами в спорі. Це дає можливість виділити з загальних риторичних стратегем особливий вид – *диверсії*. Термін «диверсія» використовується у даному випадку в значенні: метод, за допомогою якого досягається відхилення від ключової проблеми спору. Спір є зіткненням поглядів, позицій, точок зору, в якому учасники наводять доводи, обґрунтування своєї думки. Таке зіткнення передбачає розробку моделі узгодження позицій, побудову і слідування правилам співвіднесення доводів. У тому випадку, коли доводів не вистачає, або вони не досягають бажаного результату, можуть бути застосовані риторичні диверсії як спосіб відхилення від розв'язання теми спору.

Характер і спрямованість риторичних диверсій різноманітні і потребують окремих термінологічних визначень. Слід зауважити, що в українському термінологічному апараті риторики відсутній адекватний еквівалент російськомовного терміна «уловки», оскільки його переклад як «пастка» дещо змінює сенс терміна. За визначенням словника Д.Н. Ушакова, «уловка» - це хитрий спосіб, прийом, який застосовується з метою досягнути або уникнути чогось. Тому риторична колізія зав'язується як змагання і боротьба одночасно: в ній присутні прийоми переконання. Зрозуміло, де відбувається нав'язування, маніпулювання як засіб переконання, адже майже завжди відчутна нестача аргументів і доводів, а тому у полеміці вдаються до риторичної диверсії: риторичних *гамбітів*, створення *лабетів* (*пасток*, «*слінів*»). Розглянемо ці види риторичних стратегем більш докладно.

Гамбіт (від італійського «зробити підніжку») – початок шахової партії, в якій жертвують фігуру заради досягнення активної позиції. Риторичний гамбіт можна визначити як умовне погодження з опонентом, перейняття його доводів і термінології, формальне перехід/залучення до символічного і мовного поля, що надають можливість створення ілюзії перемоги супротивника. Але цим досягається активна позиція в спорі і можливість рекомбінування поняттєвого поля опонента, що у кінцевому результаті призводить до нав'язування йому власного сприйняття реальності. До риторичних гамбітів, які проявляються як «привласнення імені» можна віднести елемент у телевізійних зверненнях Президента України до співвітчизників на фоні національного прапора та прапора Європейського Союзу; наявність прапорів України та ЄС на будинку Міністерства закордонних справ. Те, що природно для країн Євросоюзу, де національний прапор поруч з прапором ЄС символізує спільність політичної волі нації з волею Союзу, штучно прищеплюється вітчизняному споживачу політичної інформації. Присутність синьо-зіркового прапора створює «миттєве переживання» «знакових фактів», що читаються як «європейськість». Україна подається як європейська країна, хоча культурно, історично і ментально вона «конфліктує» з тим образом європейськості, який був закладений як ідеологема ЄС.

В давньогрецькій мові аналогом російського «уловка» може виступати слово «лабе» (λαβη), що означає: слабе місце за яке можна схопитись під час рукопашного бою, привід, вдала позиція для перемоги, труднощі, що штучно створюються для супротивника. Для сучасного читача це слово більше знайоме завдяки похідному від нього поняттю «лабіринт». В українській мові є співзвучне слово і близьке за змістом – «лабети», – яке, на нашу думку, може стати терміном риторики, що адекватно позначає специфічний вид диверсії.

Як риторичний засіб лабети – це створення штучного поняттєвого апарату для змалювання реальності, що вимагає вирішення спору в парадигмі одного з опонентів. Технологічно це виглядає як пропозиція створення синонімічного ряду поняттям, якими оперує співбесідник, що дає змогу втягнути його до власного символічного і мовного поля з чітким

смісловим спрямуванням. Такий засіб яскраво простежується в політичній полеміці, наприклад, представників лівих і правих сил. Бо головна риса мови лівих політиків – збиткове уявлення про час і відсутність сучасного. Є «кляте минуле» і «світле майбутнє». Минуле викорінюється, а майбутнє твориться. Ліві не живуть сучасністю, а прагнуть здійснити стрибок у майбутнє, яке є «світлим і прекрасним».

Образ думки правих акцентує увагу на «споконвічному», яке віддзеркалює сучасність. Всі відхилення сучасності від «споконвічного» сприймаються як псування, руйнація, втрата. Для правих має цінність не минуле, як таке, а старовина, старожитність, тобто те, що є тривалим, стійким, протяжним, через що «вічне» проголошує себе.

На рівні риторичної технології створюється просторово-часовий образ соціальної реальності, в якій явища набувають чіткого оціночного визначення. На такому риторичному співставленні З. Бауман створив образ глобалізації як протиставлення туристів і бродяг [2]. За подібною моделлю Р. Робертсон аналізує феномен часопростору, вимальовуючи присутність в сучасній цивілізації різночасових об'єктів, що мають територіальну локацію [7].

Утворення риторичних лабетів відбувається через визнання тотожними понять, які мають різні смислові нюанси, що змінюють акцент відображення соціальної реальності. Наприклад, в правій лексиці «приватний будинок», а в лівій – «місце проживання», для правих – «задоволення кулінарних потреб», для лівих – «виробництво продуктів харчування» і т.д. Але справа не в бідності чи багатстві опонентів. Змалювання соціальних контрастів змушує до оціночного судження, яке є виразом ставлення до соціальної реальності, що моделює також соціальну поведінку людини. Мова лівих тяжіє до слів з абстрактною семантикою: «життєві умови», які поліпшуються чи погіршуються з часом, «старий чи новий лад», які маркують час. Ця мова вибудовує риторичний лабіринт, в якому губиться конкретизація предмета обговорення у вигинах історичної спіралі, де головне – це формування уявлення про необхідність і неминучість оточуючих нас явищ. Часткове тільки посилює тотальне.

Мова правих спрямована на виокремлення та просторову локалізацію образів: «Західний і Східний світи», «азійська дикість», «європейська цивілізованість». За думкою Л. Вульфа, навіть в Європі відбуваються географічні відкриття на кшталт відкриття Східної Європи [3]. Винаходи правої риторики: «лінія Керзона», «залізна завеса», «імперія зла», «країни першої, другої і третьої хвилі ЄС». Якщо для лівих географічні кордони змінюються часовими, то праві підсилюють просторове розмежування, надаючи йому оціночного значення, що відображає цінність і меншовартість. «Центр – периферія», «колонія – метрополія», «Захід та інші» – риторичні лабети, що змушують опонента до «вписування» в образ світу, виправдання і доведення власної повноцінності, а раз так, то визнання і меншовартості.

Залучений до дискусії в такий риторичний засіб, Е. Саїд був змушений спростовувати образ Сходу, який нав'язала цьому регіону європейська колоніальна система, підміняючи самовизначення західною класифікацією [9]. Культура та імперіалізм – поняття, які Е. Саїд намагається відокремити, пояснити хибність оцінки культурного спадку з точки зору колоніалізму. Так само Р. Шпорлюк мусив з'ясовувати поняття «імперія» та «нація». Лабети спрацювали, і перш ніж говорити про національну чи регіональну ідентичність, цим авторам і їх прихильникам слід погодитись з тезою про власний меншовартий, підлеглий чи підкорений статус, колоніальне минуле, пограбовану культурну спадщину і втрату еліт.

Риторичні лабети лівих використовуються, коли слід переконати суспільство у неминучості і необхідності змін, що пов'язані з великим ризиком. Це мова «прогресу», «розвитку», «нових обривів». Лабети правих доречні для збереження сталої ментально-поведінкової моделі: зберегти чи повернути людський вид (націю – національний, суспільство – суспільний, державу – державний). Але принципове політичне протиріччя не означає комбінації риторичних засобів для перемоги в дискусії і нав'язуванні власної точки зору.

Той, хто заманює до риторичного «лабіринту» Іншого, намагається полегшити полеміку для себе і створити труднощі для противника. Тим самим не вдосконалення логіки і аргументації спору (класичної стратегії в риториці), а намагання змусити опонента замовкнути, відійти від власної структури і напрямку доведення є метою *пасток*. Тут проявляється адискурсивність спору, а формальне запрошення до діалогу підмінюється фактичним прагненням самоствердження («обґрунтування себе *через* і у слові»).

Названі види диверсій апелюють до свідомого прийняття опонентом правил гри, залучають його до запропонованого символічного поля із готовими варіантами відповідей на

всі його посилює. І, хоча за характером більшість диверсій є комунікативними провокаціями, що побудовані на принципі динамічної *асиметрії впливу* [* 3], їх можна віднести до числа *дозволених хитрощів* (С. Поварнін), оскільки кожен з учасників такої риторичної колізії має шанс на перемогу. Але існує й інший вид диверсії, для якої характерна абсолютна нерівноправність опонентів та асиметрія впливу сягає абсолютного ступеню. Такий вид прийомів межує із аморальністю і, залишаючись риторичною зброєю, об'єднує *недозволені* випадки, які можна розцінити як антикомунікативні. До недозволених риторичних диверсій можна віднести різноманітні пастки типу «*неслова*» – незвичні слухачеві поєднання букв або звуків, які «дірявлять» зручний «психологічний фон» опонента, в той же час заміщуючи його елементи (аббревіатури, неологізми, іншомовні запозичення).

Наразі вимальовуються два варіанти риторичної диверсії: риторичні конструкції, які можна вважати дозволеною «вербальною зброєю» (гамбіти, лабети) та недозволені і навіть аморальні прийоми. Обидва варіанти риторичних конструкцій працюють на кшталт вірусу, тобто вживлюючись в лексику опонента рекомбінують модель розуміння і аргументації, змушуючи зосередити увагу на адаптації нових понятійних конструкцій до власного вербального поля. Такий «вірус» вимагає переходу на мову супротивника, залишення власної звичної системи символічного позначення, переходити на розуміння в статусі Іншого. Але, якщо гамбіти і лабети розраховані на відповідь з боку опонентів, риторичні пастки типу «*неслів*» орієнтовані на руйнацію не тільки позиції супротивника, але й самого діалогу.

Риторичні засоби здійснюють редагування інформації, розставляють смислові наголоси, що врешті-решт формує певне сприйняття реальності і спонукає до позначеної моделі соціальних дій. Якщо риторичні диверсії (гамбіт і лабети) працюють на «готовому мовному матеріалі», то прийом «*неслова*» орієнтован на введення нових лексичних позначень у вигляді скорочень, злиття слів, аббревіатур, іноді, навіть, на застосування простих шумових ефектів. Фактично така пастка відображає проблему «*новоязу*» як засобу руйнації сталих ментальних утворень. Нова мова пролетарської культури в 20-х роках минулого століття продемонструвала всю силу подібних поняттєвих замінів. Вчитель перетворився на шкільного працівника «шкілпра» чи «шкраба» в російськомовній версії. Якщо так, то в «шкілпра» немає вже зобов'язань перед званням «вчитель», що має велике етичне навантаження, його функція визначена посадовими інструкціями. Носій мови відчуває такі нюанси перейменування «лікаря» на «медпрацівника», «музиканта» на «музпрацівника», а «книги» на «друковану продукцію».

Сучасність теж демонструє застосування «*сліпів*» в системі політичної дискусії і ідеологічного переконання, наприклад, у процесі європеїзації Центральної та Східної Європи. Неологізми та іншомовні запозичення створили поняттєву основу соціальної філософії, політології, соціології, а також засобів масової інформації, що значною мірою трансформують відображення соціальної реальності у свідомості людей. Так в українському законодавстві про місцеве самоврядування немає посади «мер міста». Є міський голова, що очолює міську раду і її виконавчий комітет. Так само в Україні немає «спікера парламенту», а є голова Верховної ради. «Сліп» з іншомовного слова створює переконання у причетності до європейської чи Західної соціальної практики, провокує певну поведінку, але таке поняттєве наслідування лише загострює протиріччя між локальною соціальною практикою і її поняттєвим визначенням. У вступі до збірника статей «Європеїзація Центральної та Східної Європи» Ф. Шіммельфеннінг та У. Зедельмаєр стверджують, що таке наслідування приводить до зміни ідентичності соціальних гравців [13]. Але у такий спосіб, як і в будь-якому виді риторичної диверсії, досягається лише зовнішній ефект переконання, відхилення, відступ від гострої проблеми реформування соціальної практики відповідально до потреб сьогодення. Реформування набуває ознак неприродної модернізації, своєрідної «позолоти по дереву», що змінює вигляд, але не змінює природу основи.

За твердженням Оруела, «хто контролює мову, той контролює свідомість». «Новояз» посилює функціональне навантаження «*неослова*» чи «*неслова*», орієнтуючись на дію і призначення того об'єкту, який воно позначає. А. Турен запропонував ідеєю повернення дівця в сучасний соціальний світ, але її реалізація пов'язана з визнанням «спільної хиби усіх образів індивіда» і «деструкцією «Я», «розпадом всіх персонажів гуманітарної сфери» [10, с. 155, с. 151]. Використання риторичної диверсії в процесі формування ідентичності орієнтовано на «деструкцію «Я», нав'язування визначення, яке буде вимагати

відповідної соціальної дії. Разом з прийняттям нового «імені», навіть якщо індивід вважає, що ним рухають його бажання, то все одно він стає заручником певної системи і її цілей. Риторична стратегема диверсії як структура переконання сприяє створенню певного образу ідентичності, що вимагає реалізації певної соціальної функції. Риторична диверсія уможливорює процес, про який говорить А. Турен: відокремлення діяльного «Я» від «самості».

Таким чином, використання засобів і прийомів риторики відповідає завданню не стільки трансляції інформації, як надання їй потрібної змістовної форми з метою переконання і примушення до певного розуміння предмету обговорення. Активне нав'язування власної позиції було визначено в статті як *риторична стратегема*. Класичні риторичні конструкції доведення, спростування, працюють на єдину психологічну мету – переконання опонента. Задля її досягнення в риторичній практиці можуть бути використані засоби, які відхиляються від правильних логічних схем, але і не мають форму софізмів чи помилок. Саме цей метод ведення дискусій, пояснення і переконання в цій статті був визначений як *риторична диверсія*. Риторична диверсія як елемент риторичної практики не завжди має негативне навантаження, оскільки здебільшого має вкорінені в науковій і загальноживаній мовній практиці традиції (посилання на авторитети, використання порівнянь, застосування синонімів і т.д.). В статті були виокремлені такі види риторичних диверсій як *риторичний гамбіт*, *риторичні лабетти* (*пастки, неслова*). Введення в науковий обіг цих понять – перша спроба аналізу риторичного механізму пояснення і переконання, яка безумовно вимагає подальшого опрацювання.

Риторика – наука і мистецтво впливу на людину за допомогою мови. Сучасний світовий комунікативний простір трансформувалася традиційні часові і просторові межі культур. Територіальні культурні локальності в умовах сьогодення позбавлені свого історичного і географічного обмеження завдяки включенню у мережі інформаційного простору. Разом з цим під'єднанням вони перетворюються на організаторів інформаційних потоків. Локальні культури залучаються у функціональні мережі і створюють знакові та ціннісні колажі. Відбувається руйнація гомогенної ідентичності. Сучасна людина не бажає обмежувати себе вибором «або-або», скоріше це вибір «і-і». Структура цього процесу сама по собі носить елемент диверсій, примусового відхилення. Прийняття знакового і ціннісного колажу передбачає залучення до світу Іншого.

Простір комунікативного потоку вимагає від учасників бути зрозумілими, що досягається завдяки застосуванню риторичних прийомів пояснення і переконання. Мас-медіа формують уявлення, ставлення і «алгоритм» соціальної дії, що «підштовхують» учасників комунікативного простору до самовизначення, прийняття певної моделі ідентичності. В статті були окреслені можливості і особливості риторичних засобів впливу на конструювання і трансформації ідентичності.

ПРИМІТКИ

* 1. Під *ми-ідентичністю* тут розуміється певна модель множинної самототожності, що визначає себе через *відмінність-від-інших*. Такою моделлю можна вважати національну, мовну, релігійну, політичну, культурну, навіть цивілізаційну (С. Гантінгтон) ідентичність.

* 2. В даному випадку доречно було би використати слово «форматують», оскільки Інший, котрому готуються трюки та пастки, сприймає нас на хвилі афекту в редукованому вигляді – як суму знаків-паролей, які ще належить проінтерпретувати.

* 3. Концептом «асиметрія впливу» можна визначити таку диспозицію сил у спорі, за якої автор повідомлення заздалегідь має інформативні, технічні, психологічні переваги. В процесі рівноправного діалогу «центр впливу» може зміщатися у бік будь-кого з учасників комунікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барт Р. Мифологии / Р. Барт – М.: Издательство им. Сабашниковых, 2000. – 320 с.
2. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / З. Бауман. – М.: Изд-во «Весь Мир», 2004. – 320 с.
3. Вульф Л. Винайдення Східної Європи / Л. Вульф. – К.: Часопис «Критика», 2009. – 594 с.
4. Габермас Ю. Залучення іншого: Студії з політичної теорії / Ю. Габермас. – Львів: Астролябія, 2006. – 416 с.

5. Гидденс Э. Устроение общества / Э. Гидденс. – М.: Академический проект, 2003. – 528 с.
6. Гнатюк О. Прощання з імперією: українські дискусії про ідентичність / О. Гнатюк. – К.: Критика, 2005. – 542 с.
7. Робертсон Р. Глобалізація: часопростір і гомогенність – гетерогенність / Р. Робертсон // Глобальні модерності. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 48-72.
8. Рікер П. Сам як інший / П. Рікер. – К.: Дух і Літера, 2002. – 458 с.
9. Саїд Е. Культура й імперіалізм / Е. Саїд. – К.: Критика, 2007. – 608 с.
10. Турен А. Повернення дієвця / А. Турен; [пер. з фр.]. – К.: Альтерпрес, 2003. – 320 с.
11. Хантингтон С. Глобальний кризис ідентичности / С. Хантингтон // Глобализация и идентичность. – Х.: Ексклюзив, 2007. – 354 с.
12. Хардт М. Империя / М. Хардт, А. Негри; [пер. с англ. Г. В. Каменской, М. С. Фетисова]. – М.: Праксис, 2004. – 440 с.
13. Шіммельфеннінг Ф. Європеїзація Центральної та Східної Європи / Ф. Шіммельфеннінг, У. Зедельмаєр. – К.: Юніверс, 2010. – 288 с.
14. Шпорлюк Р. Формирование современной Украины: западное измерение. / Р. Шпорлюк // Перекрестки. – 2006. – № 1-2 – С. 5-37.